

Станіслав Богданов

аспірант кафедри проектного менеджменту
ОРІДУ НАДУ при Президентові України

КУРОРТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕДИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ: СТРАТЕГІЧНИЙ ПРІОРИТЕТ ДЕРЖАВНИХ ІНВЕСТИЦІЙ

У статті, на основі аналізу сучасного стану розвитку санаторно-курортного комплексу (на прикладі Одеської області) обґрунтовано пріоритети державного інвестування в розвиток медичної реабілітації на курортах (в системі санаторно-курортного лікування). Доведено, що залучення в санаторно-курортну індустрію інвестицій – найактуальніше питання в аспекті інфраструктурного розвитку медичної реабілітації. Санаторно-курортні заклади – основні об'єкти курортно-рекреаційної інфраструктури з надання санаторно-курортних, реабілітаційних, оздоровчих, туристичних та інших послуг. Організація медичної реабілітації на базі санаторно-курортних закладів забезпечує конкурентну перевагу і додаткову інвестиційну привабливість курорту. Визначено, що інвестиції можуть бути спрямовані на модернізацію існуючих або створення нових оздоровниць, організацію на базі санаторіїв реабілітаційних відділень, розширення і розвитку їх медичної бази, сучасне високотехнологічне реабілітаційне обладнання, наукові розробки нових реабілітаційних технологій з використанням природних лікувальних ресурсів тощо.

Ключові слова: медична реабілітація; курорт; санаторно-курортне лікування; інвестиції; природні лікувальні ресурси; санаторно-курортний комплекс.

Stanislav Bohdanov

PhD student, Project Management Department,
ORIPA NAPA under the President of Ukraine

RESORT POTENTIAL OF MEDICAL REHABILITATION: THE STRATEGIC PRIORITY OF STATE INVESTMENTS

The article, on the basis of the analysis of the current state of sanatorium and resort complex development (on the example of the Odessa oblast), substantiates the priorities of state investment into the development of medical rehabilitation at resorts (in the system of sanatorium and spa treatment). It is established that one of the most promising tourist and recreation centers in the Odessa region is the southwest coast of the Black Sea. In the seaside lane of the Odessa oblast there is a developed network of resort establishments (sanatoriums, sanatoriums-preventive hospitals, houses, boarding houses and recreation centers). To determine the strategic priorities of state investment in the resort sphere of the Odessa oblast, the territories most promising for spa and wellness and recreational development have been allocated, taking into account the rational use of natural healing resources and the potential of the resort and recreational infrastructure of the Odessa oblast. According to the current state of organization of the sanatorium and resort complex and resort-recreational activities in the seaside lane of the Odessa oblast the most attractive for investment are: territories with developed resort and recreational infrastructure: resort «Kuialnyk», resort «Serhiivka», recreation and health improvement zone «Zatoka», resort «Odesa-Center»; areas promising for the development of sanatorium and recreational, recreation and health improvement activities: Sasyksho-Shahanska area - between Lake Shahany and Lake Sasyk along the lagoons of Mali Sasyk and Dzhantshei. On the lands of Tuzlivska, Lymanska, Prymorska settlement councils of Tatarbunarskyi rayon; Kuialnytsko-Tylihulska area - is located between the left bank of the Kuialnytskyi estuary near the village. Krasnosilka along the Black Sea coast to the right bank of the Tylihulskyi estuary within the administrative boundaries of the Lymanskyi rayon of Odesa oblast. Within the area there are also the Small and Large Adzhalytskyi estuaries.

It is proved that involvement in the sanatorium and resort industry of investments is the most urgent issue in the aspect of infrastructural development of medical rehabilitation. health resort institutions are the main objects of the resort and recreation infrastructure for the provision of sanatorium and resort, rehabilitation, wellness, tourist and other services. The organization of medical rehabilitation on the basis of health resort institutions provides a competitive advantage and additional investment attractiveness of the resort. It is determined that the investments can be aimed at modernization of existing or creation of new health resorts, organization on the basis of sanatoriums of rehabilitation wards, expansion and development of their medical base, modern high-tech rehabilitation equipment, scientific development of new rehabilitation technologies using natural healing resources, etc.

The following prerequisites for the investment attractiveness of the development of the medical rehabilitation system at resorts are defined: the development of medical rehabilitation in health resort institutions is provided with regulatory legal regulation, the organization of medical rehabilitation in sanatoriums is defined at the legislative level; The Ministry of Health of Ukraine has developed the concept of reforming the rehabilitation system in Ukraine: the introduction of the International Classification of Functioning and the training of rehabilitation doctors; the project «Rehabilitation Map of Ukraine» has been launched; the process of inventorying the state of natural healing resources and obtaining the resort status by the respective territories is being implemented. It is emphasized that sanatorium and resort complexes at resorts should be the first investment objects, in particular investments should be directed to the modernization of sanatorium establishments and promotion of brand and rehabilitation services.

Key words: medical rehabilitation; resort; sanatorium and spa treatment; investments; natural healing resources; sanatorium and resort complex.

© Богданов С. Г., 2019.

Постановка проблеми

Україна займає одне з провідних місць в Європі щодо наявності унікальної сукупності сприятливих для лікування, медичної реабілітації та рекреації природно-кліматичних умов і природних лікувальних ресурсів, що сформувало значний курортний потенціал держави – усі види курортів (бальнеологічні, кліматичні, бальнеокліматичні, клімато-бальнеогрязьові), придатні для організації сучасної системи реабілітаційної медицини за європейськими стандартами.

Роль і значення санаторно-курортної системи в соціально-економічному розвитку України полягає як у величезних її можливостях у справі підтримання, зміцнення та відновлення здоров'я нації, так і у визнанні особливого значення України у світовому рекреаційному процесі, культурно-історичному становленні та розвитку світового суспільства. Санаторно-курортні заклади – важлива складова господарського комплексу держави, де здійснюється відновлення сил і покращення здоров'я населення. Сьогодні в Україні функціонує близько 500 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 150 тисяч ліжко-місць. Спеціалізована мережа дитячих санаторних закладів становить 38,5% від загальної чисельності санаторіїв і розрахована переважно на тривале лікування та оздоровлення дітей різного віку.

Курортний потенціал нашої держави є інвестиційно привабливим для розвитку санаторно-курортної індустрії, однак на сьогодні:

- природні лікувальні ресурси (що є обов'язковою умовою існування курорту) використовуються лише на 8-10 %;
- кількість санаторіїв і пансіонатів з лікуванням з року в рік постійно зменшується, відповідно зменшується і кількість ліжко-місць. Матеріально-технічна база старіє, приходить в занепад, санаторно-курортні заклади приватизуються, змінюється їх профіль.

Збереження і розвиток курортного потенціалу, матеріальної бази санаторно-курортних закладів має стати стратегічним пріоритетом державної інвестиційної політики, що сприятиме мобілізації інвестиційних ресурсів і визначенню напрямків їх найбільш ефективного та раціонального використання для організації сучасної системи реабілітаційної медицини в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням розвитку державної системи медичної реабілітації в Україні та розвитку курортного потенціалу присвячено наукові праці К. Д. Бабова, І. К. Бабової, Т. А. Золотаревої, В. І. Козявкіна, Б. А. Насибулліна, І. Я. Пінчук, І. В. Сисоєнко, В. В. Стаблюка, А. М. Торхотіна, О. В. Футрук, Я. Ф. Радиша. Дослідження питань державного регулювання розвитку санаторно-курортної галузі розкрито в працях К. Д. Бабова, А. Н. Белова, Л. О. Вакуленка, В. М. Мухіна, О. М. Нікіпелової, О. А. Усенко, О. О. Шаптала та інших науковців. Залучення інвестицій в санаторно-курортну індустрію є об'єктом наукових досліджень Н. М. Влащенко, О. В. Гусакової, Т. Ю. Коваленко, В. В. Лебєдєвої, О. Л. Поважної, І. О. Федорова та інших науковців. Аналіз наукових праць вказує на те, що проблема оцінки курортного потенціалу та залучення інвестицій в

санаторно-курортну індустрію для організації сучасної системи реабілітаційної медицини за європейськими стандартами є ключовою в державному управлінні у цій сфері. Однак, зважаючи на широкий спектр внеску зазначених вище науковців, слід сказати, що більш ґрунтовного вивчення потребує державний механізм залучення інвестицій в розвиток курортного потенціалу медичної реабілітації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Залучення в санаторно-курортну індустрію інвестицій – найактуальніше питання в аспекті інфраструктурного розвитку медичної реабілітації. Санаторно-курортні заклади – основні об'єкти курортно-рекреаційної інфраструктури з надання санаторно-курортних, реабілітаційних, оздоровчих, туристичних та інших послуг.

Організація медичної реабілітації на базі санаторно-курортних закладів забезпечує конкурентну перевагу і додаткову інвестиційну привабливість курорту. Інвестиції можуть бути спрямовані на модернізацію існуючих або створення нових оздоровниць, організацію на базі санаторіїв реабілітаційних відділень, розширення і розвиток їх медичної бази, сучасне високотехнологічне реабілітаційне обладнання, наукові розробки нових реабілітаційних технологій з використанням природних лікувальних ресурсів тощо.

Мета

Мета статті – на основі аналізу сучасного стану розвитку санаторно-курортного комплексу (на прикладі Одеської області) обґрунтувати пріоритети державного інвестування в розвиток медичної реабілітації на курортах (в системі санаторно-курортного лікування).

Вклад основного матеріалу

Мета медичної реабілітації – досягнення у відповідні строки стійкого адекватного саногенетичним можливостям організму відновлення порушених патологією або травмою функцій, відновлення працездатності пацієнта, пристосування його до участі у соціальній та побутовій сфері життя з попередніми або зміненими у зв'язку із хворобою соціальними функціями, покращення якості життя [2].

У медичній реабілітації, згідно з рекомендаціями експертів ВООЗ, розрізняють два періоди: лікарняний та післялікарняний, у кожного з них є визначені етапи. Перший період включає I етап реабілітації – лікарняний (стаціонарний), а післялікарняний період – II етап – поліклінічний або реабілітаційний, санаторний і III етап – диспансерний.

Санаторний етап лікування базується на використанні природних цілющих фізичних факторів курортів. Вони забезпечують високу ефективність відновної терапії, реабілітації, профілактики, дають можливість зменшити кількість медикаментозних засобів у лікуванні хворих. Санаторно-курортне лікування – це медична допомога, що здійснюється з профілактичною, лікувальною або реабілітаційною метою із застосуванням природних лікувальних факторів в умовах перебування на курорті або лікувально-оздоровчій місцевості та в санаторно-курортних закладах.

Згідно зі ст.22 Закону України «Про курорти» [7], санаторно-курортні заклади – це заклади охорони

здоров'я, що розташовані на територіях курортів і забезпечують подання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів.

Відповідно до ст. 1 «Загального положення про санаторно-курортний заклад» [5] – це заклад охорони здоров'я, що забезпечує надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів курортів (лікувальних грязей та озокериту, мінеральних та термальних вод, ропи лиманів та озер, природних комплексів із сприятливими для лікування умовами тощо та із застосуванням фізіотерапевтичних методів, дієтотерапії, лікувальної фізкультури та інших методів санаторно-курортного лікування.

Санаторно-курортне лікування – система лікувально-профілактичних заходів, спрямованих на закріплення результатів попереднього лікування та попередження рецидивів захворювання, що здійснюються з максимальним використанням природних лікувальних ресурсів (клімат, мінеральні води, лікувальні грязі, бішофіт, озокерит) та преформованих фізичних факторів (електромагнітотерапія, фототерапія, лікувальне застосування ультразвуку, лікування штучно зміненим лікувальним середовищем тощо) [6]. Використання природних лікувальних ресурсів для їх застосування в медичній реабілітації організовується на курортах.

Курорт – місцевість з наявністю лікувальних природних факторів (мінеральні джерела, лікувальні грязі, сприятливі кліматичні умови), а також бальнеологічними, гідротехнічними та лікувально-профілактичними закладами. Залежно від переваги того чи іншого цілющого природного фізичного фактору виділяють курорти: кліматичні, бальнеологічні, грязьові, змішані. Використовують клімат пустель, степу, лісостепу, гірський, приморський, клімат сольових шахт. Для використання лікувальних факторів на курорті створюють спеціальні лікувальні заклади – санаторії, будинки відпочинку, курортні поліклініки.

Санаторій – спеціалізований стаціонарний заклад у системі санаторно-курортного лікування, в якому використовуються лікувальні комплекси кліматотерапії, бальнеотерапії, грязелікування. Санаторії забезпечують комфортне розміщення хворих для проведення лікування: лікувальні корпуси, пляжі, солярії, бювети мінеральних вод, інгаляторії, сауни, кабінети фізіотерапії, водо-, грязелікування, спортивні споруди, кабінети лікувальної фізкультури, масажу, рефлексотерапії, психотерапії. Все це разом з відповідно обладнаними приміщеннями для проживання, відпочинку, дієтичним харчуванням, музико-, арома-, вокало-, танцетерапією, маршрутами для теренкуру, екскурсіями, туризмом, прекрасною природою, висококваліфікованим, уважним обслуговуючим персоналом, санітарно-просвітньою роботою створює всі умови для мінімального використання медикаментозного лікування і позитивних результатів реабілітації. Санаторії бувають багатопрофільні, але найчастіше – спеціалізовані. Останні розраховані на лікування хворих із захворюваннями: серцево-судинної системи, органів травлення, дихання (не туберкульозного походження), жіночих статевих органів, шкіри, нирок і сечовивідних шляхів, опорно-рухового апарату, із порушеннями обміну речовин. Є також санаторії для дітей, підлітків, для лікування

туберкульозу, внутрішніх органів, спастичних паралічів тощо.

Таким чином, для організації II етапу медичної реабілітації – санаторного, необхідною є відповідна інфраструктура, ключовим елементом якої є санаторно-курортний комплекс. Санаторно-курортний комплекс – це сукупність на певній території різних установ (інтегрованих за кластерним типом), які задовольняють потреби в оздоровленні населення та сформовані на оригінальній інституціональній основі [1]. Територіальна організація санаторно-курортного комплексу представлена поєднанням рекреаційних ресурсів, рекреантів, закладів їх розміщення, місць розселення обслуговуючого персоналу, підприємств інфраструктури та інших закладів, які забезпечують умови для відпочинку і оздоровлення населення. Сукупність закладів санаторно-курортного комплексу складають: санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки і пансіонати відпочинку, інші оздоровчі заклади.

В Одеській області розташовано 29 санаторно-курортних закладів різних форм власності. ДП «Клінічний санаторій ім. Пирогова» є найбільшим санаторно-курортним закладом Одеської області. На 2017 рік Одеська область є лідером за кількістю спеціалізованих закладів розміщення (321 од.), але у порівнянні з 2014 роком їх кількість зменшилася на 11 од. В структурі спеціалізованих закладів розміщення Одеської області переважають бази відпочинку – 88% від загальної кількості цих закладів. Найбільш дохідні заклади – санаторії і дитячі санаторії – становлять 19% та 8% відповідно, працює тільки один дитячий цілорічний центр; пансіонати з лікуванням, бальнеологічні лікарні, грязелікарні, бальнео-грязелікарні (включаючи дитячі) як і раніше відсутні. Також відсутні оздоровчі заклади 1-2 денного перебування. Бази відпочинку (яких 88%), є низькодохідними закладами – у середньому, на один заклад припадає 574 тис. грн. доходу від наданих послуг, тоді як у санаторіях-профілакторіях цей показник становить 13591 тис. грн., санаторіях – 8266 грн.; дитячих санаторіях – 10877 грн. [3] (рис. 1).

Фактичні витрати туристів на один день перебування в спеціалізованих закладах розміщення Одеської області в середньому за 2017 рік становили: 821,7 грн. в будинках відпочинку, 353,1 грн. в санаторіях, 345 грн. – у дитячих закладах оздоровлення цілорічної дії, дитячих центрах; 317,7 грн. – в дитячих санаторіях, 295,8 грн. – санаторіях-профілакторіях та 267 грн. – у пансіонатах відпочинку.

Завдяки особливостям розташування Одеська область є привабливим місцем для дитячого оздоровлення. Усього в області налічується 638 закладів дитячого відпочинку, з них 130 – в м. Одеса [4], розвиваються нові заклади в інших містах та районах області (рис. 2).

На жаль, не всі вони відповідають сучасним вимогам. Наприклад, великий дитячий табір «Молода гвардія» станом на 2018 рік не був обладнаний пожежною сигналізацією, по багатьом закладам є скарги на застарілу інфраструктуру, поганий зворотній зв'язок та незадовільну виховну роботу.

В останні роки крім оздоровчих набувають популярності тематичні дитячі табори (спортивні, мистецькі, технічні, ІТ-спрямовані, військово-патриотичні

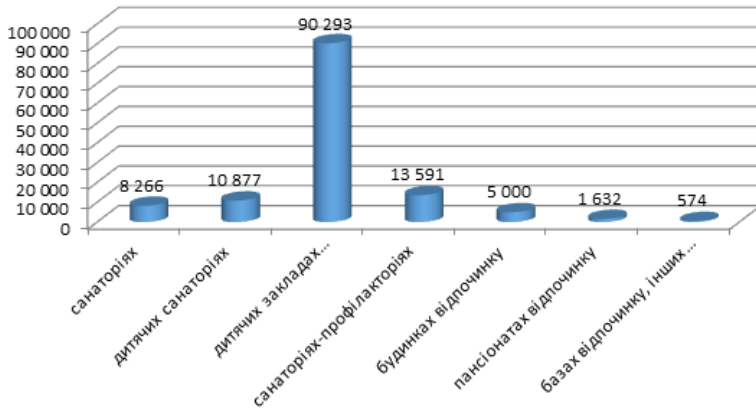

Рис. 1. Середній дохід спеціалізованих закладів розміщення Одеської області за їх типами, тис. грн. (2017 р.)

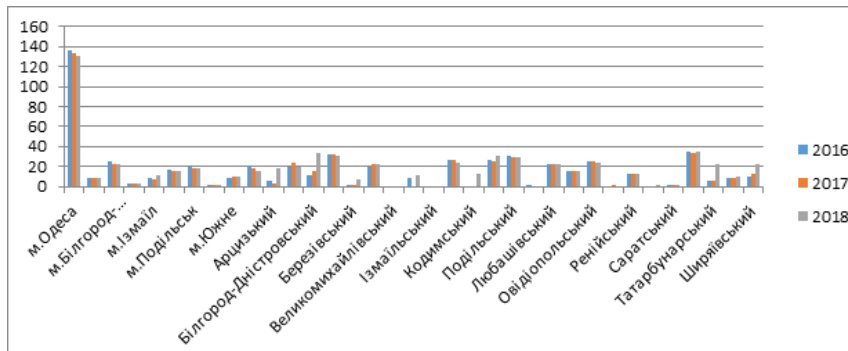

Рис. 2. Кількість закладів дитячого відпочинку за районами Одеської області, од.

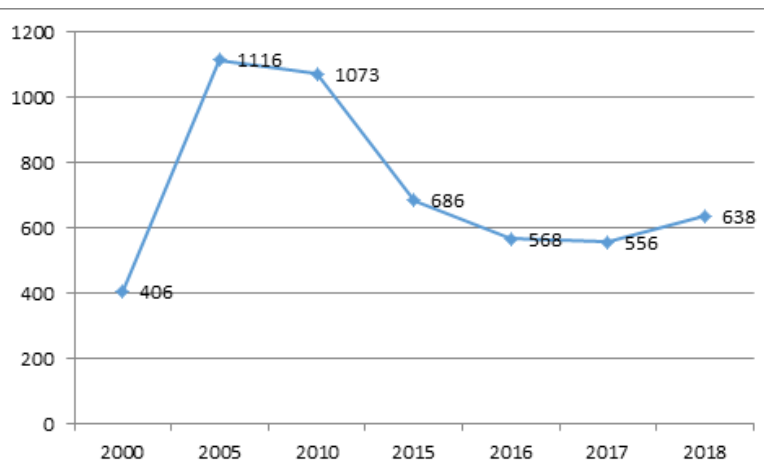
тощо), але значного їх розвитку в Одесі та області не спостерігається.

Загальна кількість відвідувачів в останні три роки коливається від 103 до 105 тис. осіб, причому більшої популярності набувають центри дитячого відпочинку за межами Одеси. Варто зауважити, що у 2018 році в Одеській області функціонувало 638 дитячих закладів оздоровлення і відпочинку, що на 82 заклади більше, ніж у 2017 році (рис. 3). Але до рівня 2005 року, коли зазначених закладів було 1116, ще далеко – з 2005 року їх кількість скоротилася в 1,75 рази.

Так, на 2018 рік взагалі не залишилося дитячих закладів оздоровлення та відпочинку у Великомихайлівському (у 2005 році – 38 од.), Ізмаїльському (у 2005 році – 26 од.), Окнянському (у 2005 році – 44 од.), Роздільнянському (у 2005 році – 41 од.) районах (рис. 3). По одному закладу залишилося в Саратському і Савранському районах, хоча в 2005 році їх було 16 і 57 од. відповідно.

Одним з найбільш перспективних для інвестування туристично-рекреаційних центрів в Одеському регіоні є південно-західне узбережжя Чорного моря. У приморській смузі Одещини розташована розвинута мережа курортних закладів (санаторії, санаторії-профілакторії, будинки, пансіонати та бази відпочинку).

Рис. 3. Динаміка кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку в Одеській області за 2000-2018 роки, од.

Для визначення стратегічних пріоритетів державного інвестування в курортну сферу Одеського регіону необхідно обґрунтовано виділити території, найбільш перспективні для курортно-оздоровчого та рекреаційного освоєння з урахуванням раціонального використання природних лікувальних ресурсів та потенціалу курортно-рекреаційної інфраструктури Одеського регіону.

Відповідно до сучасного стану організації санаторно-курортного комплексу та курортно-рекреаційної діяльності в приморській смузі Одеської області найбільш привабливими для інвестування є:

- території з розвинутою курортно-рекреаційною інфраструктурою: курорт «Куяльник», курорт «Сергіївка», рекреаційно-оздоровча зона «Затока», курорт «Одеса-центр»;
- території, перспективні для розвитку санаторно-курортної та рекреаційно-оздоровчої діяльності: Сасиксько-Шаганська площа – між озером Шагани та озером Сасик вздовж лагун Малий Сасик та Джантшей. На землях Тузлівської, Лиманської, Приморської селищних рад Татарбунарського району; Куяльницько-Тилігульська площа - розташована між лівим берегом Куяльницького лиману біля с. Красносілка вздовж всього узбережжя Чорного моря до правого берегу Тилігульського лиману в адміністративних межах Лиманського району Одеської області. В межах площі також знаходяться Малий та Великий Аджалицькі лимани.

Перспективними для інвестування в організацію санаторно-курортної діяльності також є:

- Санжейківська та Кароліно-Бугазька площі, розташовані на Чорноморському узбережжі від м. Іллічевськ до с. Затока. Містять 80 оздоровчих

та рекреаційних закладів. Можуть використовуватися води палеогену.

- Будакська та Бурнасько-Будакська площі розташовані від курорту «Сергіївка» до с. Лебедівка. Містять понад 70 курортно-рекреаційних закладів, у тому числі 2 санаторії. Можуть використовувати різноманітні МВ у т.ч. сірководневі, та лікувальні грязі лиманів Будак та Бурнас.
- Придунайська площа – Приморська сільська рада Кілійського району, у південній частині озера Сасик. Містить понад 140 баз відпочинку. Може використовувати грязі лагун Жебріянської коси.

Залучення в санаторно-курортну індустрію інвестицій – найактуальніше питання в аспекті інфраструктурного розвитку медичної реабілітації. Створення конкурентоспроможної курортної зони, з одного боку, сприяє залученню вітчизняних і закордонних пацієнтів в рамках лікувально-оздоровчого туризму, а з іншого – зростанню благополуччя мешканців курортного регіону за рахунок збільшення дохідності й зайнятості населення, у тому числі в санаторно-курортній галузі.

Санаторно-курортні заклади – основні об'єкти курортно-рекреаційної інфраструктури з надання санаторно-курортних, реабілітаційних, оздоровчих, туристичних та інших послуг. Саме тому, збереження і розвиток курортів та санаторно-курортних закладів є важливою складовою державної (регіональної) інвестиційної політики – системи заходів, що сприяють мобілізації інвестиційних ресурсів і визначенню напрямів їх найбільш ефективного і раціонального використання в інтересах населення регіону та окремих інвесторів. Як свідчить зарубіжний досвід, санаторна справа є прибутковим життєздатним бізнесом.

Організація медичної реабілітації на базі санаторно-курортних закладів забезпечує конкурентну перевагу і додаткову інвестиційну привабливість курорту. Інвестиції можуть бути спрямовані на модернізацію існуючих або створення нових оздоровниць, організацію на базі санаторіїв реабілітаційних відділень, розширення і розвиток їх медичної бази, сучасне високотехнологічне реабілітаційне обладнання, наукові розробки нових реабілітаційних технологій з використанням природних лікувальних ресурсів тощо.

На сьогодні можна визначити наступні передумови інвестиційної привабливості розвитку системи медичної реабілітації на курортах:

- розвиток медичної реабілітації в санаторно-курортних закладах забезпечено нормативно-правовим регламентуванням, організація медичної реабілітації в санаторіях визначена на законодавчому рівні;
- МОЗ України розроблена концепція реформування системи реабілітації в Україні: розпочато впровадження Міжнародної класифікації функціонування та процес навчання лікарів – фахівців з реабілітації;
- започатковано проект «Реабілітаційна мапа України»;
- реалізується процес інвентаризації стану природних лікувальних ресурсів та отримання відповідними територіями статусу курортів.

Важливо зазначити, що першочерговими об'єктами інвестування мають стати санаторно-курортні

комплекси на курортах, зокрема інвестиції мають бути направлені на модернізацію санаторних закладів та просування бренду і реабілітаційних послуг.

Висновки

Санаторно-курортна справа в Україні є традиційно невід'ємною частиною національної системи охорони здоров'я, що дозволяє ефективно здійснювати профілактику захворювань. Існуюча мережа спеціалізованих санаторіїв є надзвичайно цінним національним надбанням і має бути збережена та доведена до рівня міжнародних стандартів. Інвестиції в систему медичної реабілітації – це інвестиції в «людський капітал», оскільки основними її цілями є зниження інвалідизації та покращення якості життя пацієнтів. Інвестування в організацію медичної реабілітації на курортах є перспективним напрямом, адже Україна володіє багатим потенціалом природних лікувальних ресурсів, створена нормативно-правова база, є можливість організації діяльності санаторно-курортних закладів в рамках державно-приватного партнерства. Перспективами подальших наукових досліджень є розроблення стратегічного портфелю інвестиційних проектів розвитку медичної реабілітації на курортах.

Література.

1. Борулько Н. М. Сучасний стан та перспективи розвитку санаторно-курортного комплексу України. Вісник східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2014. № 8 (215). С.10–15.
2. Золотарева Т. А., Бабов К. Д., Насибуллин Б. А., Козьякин В.И. Медицинская реабилитация. Киев: КИМ, 2012. 496 с.
3. Колективні засоби розміщення в Україні у 2017 році. Державна служба статистики. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_kzr_2017.pdf (дата звернення: 23.08.2019).
4. Міста та райони Одеської області у 2018 році. Статистичний збірник. Головне управління статистики в Одеській області. Одеса, 2019. 179 с.
5. Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 р. № 805. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2001-%D0%BF> (дата звернення 21.08.2019).
6. Про затвердження Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 04.11.2016 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16> (дата звернення 21.08.2019).
7. Про курорти: Закон України від 05 жовтня 2010 р. № 2026-III в редакції від 04.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14> (дата звернення 11.07.2019).